

Arkeologins undre värld

De mexikanska grottornas underliggande betydelser

Johan Normark, doktorand i arkeologi

De forntida samhällena i det som idag utgör Mexiko och norra Centralamerika hade och har fortfarande ett nära samband med det som ligger dolt under ytan, bland annat grottor och liknande geologiska formationer. Här kommer jag att fokusera på grottor i och runt omkring ruinstäderna Sacalaca och Ichmul på Yukatánhalvön i södra Mexiko, en del av mayaområdets norra lågland.

Anledningen till den rikliga förekomsten av grottor i låglandet är att berggrunden består av kalksten som är porös och lättvittrad. Området har tidigare varit havsbotten. En annan viktig orsak är att området för 65 miljoner år sedan utsattes för ett meteoritnedslag. Den så kallade Chicxulubkratern utanför städerna Merida och Progreso är en rest efter denna händelse som bidrog till Kritperiodens massutdöenden då den tidens mest specialiserade djur försvann, såsom dinosaurier, pterosaurier, plesiosaurier, pliosaurier, ichtyosaurier, mosasaurier och ammoniter.

Nedslaget orsakade enorma sprickzoner. Den viktigaste grottformationen som i vissa fall är ett resultat av dessa sprickor är en *cenote*, ett förvanskad ord som egentligen är *dzonot* på yukatekiska ('sluka' på svenska). Detta är oftast en rund, före detta grotta som kollapsat ned till grundvattennivå. I vissa fall finns taket kvar med endast en liten öppning, men i botten finns dock en stor vattensamling. Dessa naturliga vattenreservoarer är centrala för var människor har bosatt sig eftersom det mesta av allt regnvatten snabbt dräneras ned i underjorden. Om kollapsen inte nått grundvatten kallas cenoten för *rejollada*.

Yukatekmaya använder sig även av två andra ord för att beteckna grotta: *ch'een* ('brunn', 'grotta', 'vagina') och *aktun* ('grotta'). Ordet *aktun* består av orden för sköldpadda och sten, det vill säga, grottan liknar innandömet på en sköldpadda. I förspansk mytologi och konst (före 1540 då spanjorerna

erövrade delar av Yukatánhalvön) avbildas jorden som en sköldpadda ur vilken majsguden bryter fram ur underjorden.

Byggnader och grottor

Många nutida yukatekiska platsnamn relaterar till grottor och andra vattenförknippade platser, som till exempel Chikindzonot och Chichén Itzá. Detta förekom även i det förgångna. I hieroglyfiska inskriptioner från den klassiska mayaperioden (250–900 e.Kr.) kallas land eller kungars egendom för *kab ch'een* ('jordgrotta'). Viktiga städer kallades för *chan ch'een* ('himmelsgrotta').

Om grottor inte fanns, vilket var fallet i de vulkaniska områdena i Guatemala's högland, skapade man konstgjorda grottor genom att urholka berget. Många tempel kallas i inskriptioner för *witz* ('berg') som kröntes av en 'grotta'. Runt omkring i mayaområdet finns det en hel del grottor med tempel, antingen ovanpå grottan eller i nära anslutning. Anledningen var att grottor framförallt var platser där regngudar och förfäder ansågs bo.

Exempel på detta finns i San Pedro Sacalaca. En rejollada har där delvis omvandlats till en *sascabera* ('stenbrott'). Från denna rejollada fortsätter en trång grotta och någon gång i det förgångna har ingången till grottan murats igen. Det kan ha varit under det så kallade kastkriget under mitten av 1800-talet då platsen kan ha varit en vapengömma. Inuti grottan finns dock keramikskärvor från förspansk tid. Det förefaller på ytan som om grottan ringlar sig under en byggnad. Denna byggnad har en äldre byggnadsstil från den senförklassiska mayaperioden (400 f.Kr.–250 e.Kr.). Några hundra meter längre bort ligger två stora plattformar som är förbundna med en mur. Detta är en mycket ovanlig byggnadsform. I närheten av dessa plattformar finns en brunn som förefaller vara byggd ovanpå en cenote.

Grottor var och är viktiga platser för pilgrimsfärder, ritualer och skapelsemyter. De fungerade till exempel inte som bostäder för människor. Exempel på deras rituella betydelser finns vid den lilla platsen Chanmahas utanför Ichmul. Där finns en rejollada som fortfarande används för olika fruktbarhetsritualer. Längst ned i botten av rejolladan finns tre träkors, en gammal malsten och en enkel trappa som leder ned till en minimal vattenpool. Strax intill rejolladan står en mindre forntida pyramid.

Ett annat exempel på hur grottor och arkitektur införlivats finns i Saca-

laca. Denna stora by har lämningar efter en 13 meter hög palatsbyggnad, några större plattformar, en mindre pyramid och en 20 meter djup cenote. Hundra meter öster om palatset finns en stor plattform som innehåller en intressant konstruktion. Ett kort, överkrakat valv (ett så kallat falskt valv) slutar i vad som troligen är en grottöppning som idag har fyllts igen av rasmassor.

Vägar till underjorden

Grottorna ansågs vara vägar i underjorden, en slags förlängning av de jordiska vägarna. Enligt kichémayas skapelsemyt Popol Vuh, från mitten av 1500-talet, fanns det fyra (eller fem) vägar som ledde ned till denna underjord. Som ett resultat av detta finns det en långvarig föreställning att diverse olika mayastäder är förbundna med varandra genom underjordiska vägar. De "jordiska" vägarna användes troligen för ritualer relaterade till regn och fruktbarhet i enlighet med ett kalendersystem. Så kallat jungfruvatten, vatten som samlats in från vattensamlingar i grottor eller i stora kärl som stått under droppande stalaktiter, fördes i procession utmed vägar och stigar till byarnas eller städernas olika delar. Detta tros ha imiterat regnguden Chaahks rörelser på himlen.

Vägarernas relation till grottoliknande formationer kan exemplifieras med Ichmul som är en omfattande ruinstad. Ichmul har en stor central akropol, som är en ansamling av elva palatsbyggnader och två medelstora pyramider strax intill ett mycket stort torg. Längre österut finns en mindre akropol med sex palatsbyggnader och en medelstor pyramid.

Pågående arbeten i Ichmul har lokaliserat ett s.k. radialt vägnät. Fem vägar löper ut från Ichmuls centrum, likt ekrarna på ett cykelnav. Dessa en och tre kilometer långa vägar går till pyramider och palats. Då senare tiders bebyggelse förstört det mesta av vägarna inom dagens Ichmul vet vi inte exakt var vägarna började. Om man emellertid ser var tre av vägarna bör ha sammanstrålat så är det på en plats där det idag står en vit kyrka från kolonialtiden. Denna kyrka är tillägnad den Svarte Kristus och Ichmul var en gång i tiden en viktig pilgrimsort. Liknande platser finns på andra håll i Mexiko och Centralamerika. Den Svarte Kristus anses av vissa vara en blandning av den "mayanska" guden *Ek Chuah* (ek betyder 'svart') och den katolske Kristus. Vidare anses denne Ek Chuah vara en senare variant av den så kallade Gud L från klassisk tid, den tid då vägarna byggdes. Denne

gud var en svartmålad handels gud som förknippades med cenoter. Kyrkan kan vara byggd ovanpå en variant av cenote där taket ännu inte rasat in. Det äldre vägnätets utformning kan ha att göra med mayas föreställningar om en fyrdelad värld, med cenoten i centrum som utgjorde världens navel. Vissa forskare anser att vägarna kan ha symboliserat navelsträngar. Cenoten i mitten av Ichmul skulle i sådana fall vara livmodern som skapar liv. Detta föranleder oss att undersöka synen på underlivet.

I flertalet myter anses människan ha blivit formad av majs funnen inuti en grotta. Grottan var livmodern där både livet och könet hade sitt ursprung. Droppstenar kallas ibland för grottans penis. Dessa formationer sågs som förstenat vatten och sperma. Grottor associerades således både med maskulina och feminina principer. Samma sak gäller bergen de förknippades med. Varje bergsande hos dagens kekchimaya i Guatemala har ett genus, namn och karaktär. Kvinnliga bergsandar bor i breda berg med mjuka konturer och grottor. Dessa förknippas med regn, floder, sjöar och hav. Manliga bergsandar har skarpare och spetsigare konturer och från deras grottor kommer blixtar, åska och jordbävningar. De forntida templen kan ha haft liknande antropomorfa drag.

Kvinnor får oftast inte besöka grottors innandömen hos vissa mayagrupper idag. Det kan ha varit annorlunda i det förgångna eftersom kvinnliga genitalier inte är ovanliga i grottkonsten. Dessutom har flera grottgravar påträffats i mayaområdet och där finns både män och kvinnor av olika åldrar representerade. Vissa har begravts, andra har troligen offrats.

Regngudarnas hemvist

Ljuden från porlande och droppande vatten i grottorna kan ha tolkats som röster från förfäder och gudomliga väsen. Hos tzotzilmaya i dagens Chiapas i Mexiko anses berget vara jordgudens hem och alla öppningar i marken, såsom grottor och vattenhål, ger möjlighet att kommunicera med denne. Gudomligheten kompenseras för att den ger människan regn, jord och majs. På andra håll anses regngudar bo i grottorna, eftersom det oftast är där vatten påträffas under torrperioderna. Vattenytor i sig anses vara nedgångar till underjorden.

Ett bra exempel på regngudarnas samband med grottor finns vid platsen Chakal Ja'as i Mexiko. Platsen domineras arkitektoniskt av en sju meter hög pyramid. Från denna byggnad har man god utsikt mot palatset i Sacalaca.

Söder och väster om pyramiden ligger ett antal mindre byggnader samt altare.

Hundra meter öster om pyramiden ligger en rejollada. Utmed den östra delen av rejolladan, 15 meter under markytan och under ett klippöverhäng, finns en enkel plattform flankerad av en mur. I en nyligen utgrävd kokgrop (en så kallad *pib* som används för att tillaga kött av byborna) i plattformen påträffades flera välbevarade äldre artefakter, bland annat en hel spjutspets. Platsens mest intressanta spår är dock de petroglyfer (ristningar i sten) som pryder rejolladans sydöstra botten. Där finns bland annat en förspansk ristning av regnguden Chaahk, sammanblandad med drag från den centralmexikanske regnguden Tlaloc (se bild). Den har två långa hörntänder, "glasögonliknande" ögon, en möjlig mustasch eller en snirklig mun samt öronpluggar. Ovanför denna finns ett litet runt huvud. Dessa två avbildningar befinner sig strax norr om ingången till en djupare liggande grotta.

Regnguden Chaahk/Tlaloc i rejolladan Chakal Ja'as.

En annan intressant petroglyf i samma rejollada liknar hieroglyfen för dagen *imix*, den första dagen i den 260 dagar långa tzolkinkalendern. Hieroglyfen anses representera en näckros. Petroglyfen liknar även *b'a* ('huvud' och 'jag') och *ja'* ('vatten'). Sambandet med vatten och näckros är intressant då de kan kopplas till regnguden. Det finns även andra petroglyfer i rejolladan, bland annat en fiskliknande bild, samt något som påminner om en penis och några enklare ansikten. Några forskare menar att avbildningar av ansikten kan representera *b'aah* ('ansikte'), centrat för en människas (och en guds) identitet och en förlängning av *ichnal*. Ichnal är ett 'synfält' relaterat till människor och ting. Denna ichnal är antingen fixerad i rummet eller utgår från en rörlig kropp. Byggnader kan ha haft en sådan ichnal och således även en grotta och de väsen petroglyferna föreställer.

Under 2005 gjordes utgrävningar i rejolladans lägsta punkt, nära petroglyfen av regnguden. Där påträffades en mur som fungerat som vatten-

uppsamlare. I botten av denna mur låg två bitar av ett människokranium. Det är ännu oklart hur dessa bitar hamnat där.

Det förefaller som om grottornas betydelse för regnskapande ritualer ökade under 800-talet e.Kr. när klimatet blev torrare i mayaområdet. Åtta kilometer nordost om Sacalaca ligger Xtojil som domineras av en mindre pyramid. Ett par hundra meter längre söderut finns en grotta som förefaller ha avbrutna stalaktiter. Från andra platser vet vi att sådana bröts av och användes i olika ritualer under den postklassiska mayaperioden (900–1540 e.Kr.). Då har dessa bland annat lagts i altare vid andra platser. Vid platsen Nohcacab, relativt nära Xtojil, finns mer än ett dussin sådana altare. Vi vet ännu inte om stalaktiter användes där men det är inte osannolikt. Grottorna och altarna kan ha utgjort knutpunkter i ceremoniella processioner eller pilgrimsfärder.

Då grottor förknippades med fruktbarhet, vatten och förfäder så är det inte förvånande att man finner grottor avbildade i konsten. Ingången till ett heligt rum, som en grotta eller ett tempel, avbildades ibland som en öppen ormkäke (eller en hundrafotings mun). Den så kallade visions-ormen (av vissa tolkad som en hundrafoting), funnen i monumental konst, anses relatera till grottor och kan ha representerat grottan i sig. I olika myter slukas solen varje kväll av en orm i väster, färdas genom dess kropp i underjorden under natten och återföds i öster på morgonen. Regnbågar har sitt ursprung i grottor enligt mayas världsuppfattning, ett fenomen som är förknippat med ormen. Fenomenet är dessutom förknippat med gudinnan Ixchel/Xmucane som var barnmorskan som knådade ihop de första människorna av majs som hon funnit i en grotta.

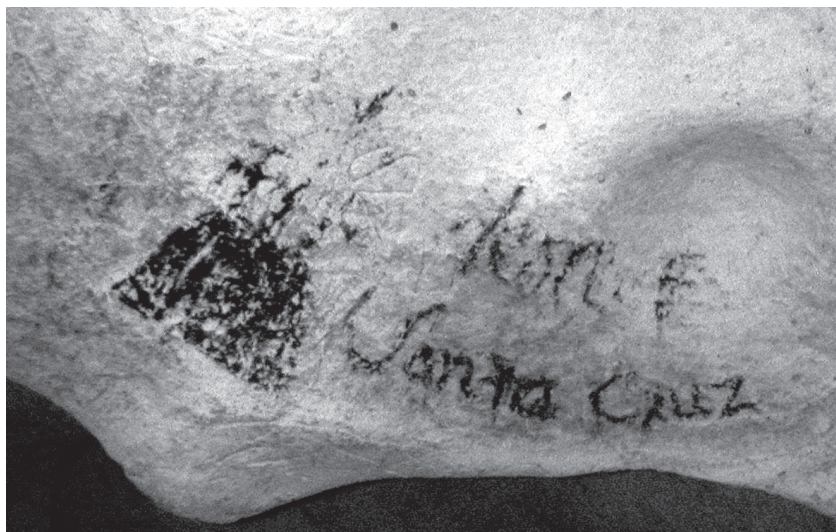
Underliggande hierarkier

De flesta forntida samhällen runtomkring Sacalaca och Ichmul förefaller ligga vid en grotta. Detta kanske speglar en hierarki relaterad till kalender-systemen, där vissa platser kunde fungera som säten för olika tidsperioder. En viktigare plats i hierarkin runt Sacalaca kan ha varit Yo'Aktun som ligger sex kilometer sydväst om Sacalaca. Där finns en relativt lång grotta som utgår från en rejollada som ligger intill en *haltun*, en mindre regnvattnenfylld hålighet. Från denna rejollada leder grottan ned i flera kammare. Grottan slutar i två djupare kammare, där en av dem innehåller vatten. Endast några få krukskärvor har påträffats inne i grottan, men där finns

djupa lager av fladdermusspillning som kan dölja artefakter. Mest iögonfallande i Yo'Aktun är den stora plattform som påträffats 350 meter väster om grottan. Den täcker hela en hektar (100 x 100 meter) och är mellan fyra och fem meter hög.

Åtminstone en av grottorna i området runt Sacalaca ligger isolerad ifrån någon känd nutida eller forntida bebyggelse. Det innebär dock inte att den var oanvänd, tvärtom finner vi här den kanske mest intressanta aktiviteten. Mellan Xtojil och San Pedro Sacalaca ligger grottan Santa Cruz. Den påminner om grottan i Xtojil; en trång vertikal ingång med ett fritt fall på fyra till fem meter. Denna grotta har fullt med förspanska keramikskärvor och yngre grottmålningar. De flesta målningar är antagligen av sent datum då en av dem innehåller texten Santa Cruz intill en avbildad kyrka eller ett altare med tre kors (se bild). Detta leder oss att tro att målningarna är från kastkrigets dagar då just Chan Santa Cruz var huvudstaden för revolterande mayagrupper (idag heter staden Felipe Carillo Puerto).

Andra platser i regionen runt Ichmul och Sacalaca har även de grottor, men dessa har inte arkeologer ännu hunnit dokumentera. Enligt lokala

Grottmålning och text i grottan Santa Cruz.

informeranter finns det en *alux* i en grotta nära Ichmul. En *alux* är ett litet skogsväsen som i vissa fall är artefakter, som små statyetter, krukskärvor eller rökelsekar. En annan grotta nära byn Huay Maax har två postklassiska altare. Det finns således en hel del som fortfarande ligger dolt under mayaområdets yta.

Uttrycket ”på den andra sidan havet”, som ofta förknippades med öster där solen går upp ur underjorden, beskrev i själva verket underjorden där skapelsen av världen och livet ägde rum. Liknande föreställningar fanns hos aztekerna. Det skrivs ofta att den aztekiske härskaren Montezuma trodde att den spanske erövraren Cortés var den befjädrade ormen Quetzalcoatl för att han kom från andra sidan havet i öster. Mer sannolikt menades det att spanjorerna var från underjorden. På samma gång är en ”gringo” som jag själv från andra sidan havet, en varelse från en annan värld, en formlös värld fördold under ytan.